

УДК 94(477) «1931/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.18>

ПРОЯВИ ВПЛИВУ ІСТОРИЧНИХ РЕАЛІЙ 30-Х РОКІВ ХХ СТ. НА ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ РОДИНАХ

Сергієнко Сергій,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології
Східноукраїнського національного університету**імені Володимира Даля*

ORCID ID: 0000-0002-9761-0897

На основі літератури, періодичних видань та архівних джерел розглянуто вплив насильницької колективізації, Голодомору та масових політичних репресій на особисті стосунки в українських родинах.

Зазначено, що відносини у пересічній родині будувалися на моральних засадах, освячених віками. Це не влаштувало нову владу, теорії якої далеко не завжди відповідали досвіду людства. Тому владі потрібно було розірвати ланцюг, що єднав покоління, представити старше покоління відсталим та реакційним. Удар по єдності поколінь наносився у самий центр життя людської спільноти – сім'ю. Владна пропаганда нав'язувала суспільству стандарти відносин, у яких людським природним почуттям до членів родини відводилася другорядна роль.

Підкреслено, що влада намагалася у відносинах між членами родини поставити на головне місце інтереси держави, провокувала неприязнь між поколіннями батьків і дітей. Показано методи і засоби, за допомогою яких досягалася поставлена мета. Висвітлено атмосферу недовіри, підозрливості, лицемірства у відносинах між найближчими родичами в тих сім'ях, що потрапили під вплив владної пропаганди і репресій.

Автор дійшов висновку, що родинні відносини під тиском влади зазнали значних трансформацій. Була розгорнута кампанія, мета якої – нав'язати членам сім'ї уяву, що родинні цінності є нічим порівняно з інтересами влади. Складовою частиною даної кампанії стали масові політичні репресії. Соціальні реалії тридцятих років нерідко призводили до розколу родин, до втрати їх членами природного відчуття близькості і навіть до прямої зради інтересів родини. Подібний стан відносин не міг не вплинути на особисті сімейні стосунки: вони викривлялися, ставали нещирими, лицемірними. Не можна сказати, що це явище охопило абсолютно всі родини, але ті, члени яких боялися потрапити під підозру у нелояльності до влади або ж беззастережно вірили владній пропаганді, були спотворені нещирими відносинами, і кількість таких родин була дуже великою.

Ключові слова: сім'я, діти, Голодомор, особисті відносини, суспільство.

Serhiienko Serhii. Manifestations of the Influence of Historical Reality of the 1930s on Personal Relationships in Ukrainian Families

Based on literature, periodicals, and archival sources, the impact of violent collectivization, the Holodomor, and mass political repressions on personal relationships in Ukrainian families is considered.

It is noted that relationships in a common family were built on moral principles sanctified by ages. That did not suit the new government, whose theories did not always correspond to the experience of humankind. Therefore, the authorities needed to break the bounds that connected generations, to present the older generation as backward and reactionary. A blow to the unity of generations was struck at the very center of the life of the human community – the family. The government propaganda imposed on society such standards of relationships, where natural human feelings for family members were assigned a secondary role.

It is emphasized that the authorities tried to prioritize the interests of the state in relationships between family members, and provoked hostility between generations of parents and children. The methods and means used to achieve the set goal are shown. The atmosphere of mistrust, suspicion, and hypocrisy in the relationships between the closest relatives in those families that came under the influence of the government propaganda and repression is highlighted.

The author has come to the conclusion that family relationships undergone significant transformations under the pressure of the authorities. A campaign was launched with the purpose to impose on family members the idea that family values were nothing compared to the interests of the authorities. Mass political repressions became a component of that campaign. The social realities of the 1930s often led to the split of families, the loss of their members' natural sense of intimacy, and even outright betrayal of the family's interests. Such a state could not but affect personal family relationships as they became distorted, insincere, and hypocritical. It cannot be said that this phenomenon covered absolutely all families, but those whose members were afraid to be suspected of disloyalty to the authorities, or who unconditionally believed the propaganda of the authorities, were distorted by insincere relationships and the number of such families was very large.

Key words: family, children, Holodomor, personal relationships, society.

Тридцять років увійшли в українську історію як один із найтрагічніших періодів. Вони розпочалися погромом селянства і національної інтелігенції та Голодомором. На другу половину цих років припали

небачені раніше політичні репресії. Прояви і наслідки цих подій отримали належне висвітлення в працях істориків [1]. Однак до цього часу бракує досліджень трансформації особистих відносин в українських родинах у цей надзвичайно складний період. Автор спробує розкрити, як історичні реалії 1930-х років і, перш за все, насильницька колективізація та пов'язаний із нею Голодомор, а також масові політичні репресії вплинули на особисті відносини в українських родинах.

Відносини у пересічній родині будувалися на моральних засадах, освячених віками. Серед них центральне місце займала заповідь «шануй батька і матір свою». Вона скріпляла єдність батьків та нащадків і сприяла шанобливому ставленню до досвіду минулих поколінь. Але це не влаштувало нову владу, теорії якої далеко не завжди відповідали досвіду людства. Тому владі потрібно було розірвати ланцюг, що єднав покоління, представити старше покоління відсталим, реакційним. Удар по єдності поколінь наносився у самий центр життя людської спільноти – сім'ю. В Україні цей процес проводився владою цілеспрямовано і наполегливо. Нове покоління повинно було стати не таким, як покоління батьків. Один із сучасників, який мав змогу спілкуватися з тодішніми очільниками України С. Косіором і М. Хатаевичем, згадує: «Особливе враження на мене справило, як обидва керівники дивилися на майбутнє України. Економічні проблеми і трагедію колективізації вони розглядали як тимчасові труднощі, які належить подолати всіма можливими засобами. За їхніми словами, необхідно було виховати нове покоління, абсолютно віддане справі комунізму і вільне від будь-яких зобов'язань перед старою мораллю. Найбільше уваги належало приділяти розвитку і підтримці нової української інтелігенції, яка б вороже відносилася до націоналістичних ідей» [2]. Виховати таке покоління можливо було лише підірвавши авторитет батьків, що керувалися саме старою мораллю.

Владна пропаганда нав'язувала суспільству стандарти відносин, у яких людським природним почуттям до членів родини відводилася другорядна роль. Українські очільники використали досвід Росії, де на початку тридцятих років була створена легенда про Павліка Морозова, який поставив любов до держави, її вождя вище любові до батька і доніс на нього в каральні органи. На основі цієї легенди відбувався виховний процес у суспільстві. Учинок Павліка Морозова настирливо подавався суспільству і, перш за все, його молодіжній частині як зразок поведінки дітей по відношенню до батьків. Коли потрапляли до лав «зрадників» діти, то батьків також змушували відректися від них, в іншому разі «світило» ув'язнення в таборах. Вимагали, як згадував один із постраждалих, «щоб офіційно відреклись ... через газети, осудили і прокляли». Ставили у приклад Тараса Бульбу, який «сина свого застрелив як патріот батьківщини» [3]. До речі, відома російська дисидентка В. Новодворська вважала, що Павлік Морозов «нічим не гірше консула Брута, який скарав на смерть своїх синів за спробу реставрації царської влади» [4]. Тобто підхід більшовиків та їх російської опонентки у цьому питанні збігається. Та і не тільки у цьому. Спотворення особистих відносин між людьми йшли не лише від більшовизму, а й від деяких їхніх опонентів, що, не приймаючи мети більшовиків, фактично приймали їхні методи. Таке «виховання» нових сімейних відносин проникало глибоко в людину. Основою його був страх за власну долю. Кожний знав, що держава за бажання може розправитися з будь-ким і коли їй завгодно. На кінець тридцятих років легенда про Павліка Морозова стала основою виховання молодого покоління як у СРСР у цілому, так і в Україні. Починаючи від самого раннього віку в голови дітей утілювалася ідея первинності держави, її вождя в усіх відносинах. Кожна дитина повинна вести себе, як Павлік Морозов, і тоді буде досягнуте світле майбутнє. Розпочатий ще в 20-ті роки процес побудови «нової» сім'ї отримав найважливіший компонент – сім'я насамперед служить державі. Державу уособлював вождь. Такий «виховний процес» впливав не лише на молодь. Під його дію з часом потрапляли і зрілі люди, серед яких були і вагомі особи українського суспільства. В. Сосюра писав, що коли у 1949 р. заарештували його дружину Марію, «я страшно угнувся духовно, як поет і як людина». Вона була коханою дружиною і, як показав час, замінити її йому ніхто не зміг. Саме вона провела його в останню путь. Поет згадував: «Я знав, що не в мене одного таке горе, хоч я ще вірив, що НКВС – меч диктатури пролетаріату, і раз заарештували Марію – значить було за що» [5, с. 302]. Такі були результати «виховного процесу» тридцятих років. До речі, таким самим шляхом йшов і італійський фашизм, ідеологи якого підкреслювали, що батьківщина (мається на увазі держава) повинна стояти попереду родини. Італійський фашизм, як відомо, орієнтувався на Давній Рим. Схоже, на такі ж цінності орієнтувався і російський комунізм. Російська дисидентка В. Новодворська вважала, що більшовики, по суті, відновили в Росії культ чеснот Риму: Вітчизна, Честь, Обов'язок, Слава, Мужність. Правда, ненадовго: «у 1965 році такі ідеї стали вже антикваріатом» [4].

Однак у тридцятих роках ці чесноти (звичайно, у більшовицькому наповненні) були у фаворі. Перш за все – інтереси Вітчизни (у більшовицькому понятті – держави), яка фактично ототожнювалася з правлячою партією та з її вождем Сталіним. Головне – вірність партії, державі, Сталіну, все інше – другорядне.

Держава широко залучала до популяризації такого погляду талановитих літераторів, відомих кінорежисерів, діячів театру. Явищем літературного і театрального життя стала п'єса нашого земляка К. Треньова «Любов Ярова», яка, без перебільшення, триумфально обійшла всі театральні сцени як України, так і Радянського Союзу. І лише один критик у СРСР у бесіді з колегою назвав її «реакційною» [6]. Інші вихваляли на всі лади. Хто знайомий із цим твором, повинен визнати його достатній художній рівень, але ідея, яка проводилася у творі, дійсно була реакційною: близькі родинні зв'язки ніщо порівняно з політичними уподобаннями. Потрібно відзначити, що в тридцять роки погляд на сімейні відносини з боку правлячої партії зазнав змін. Теорія «вільного кохання» не прижилася. У норму входили консервативні погляди із сильною домішкою ідеологічних «чеснот». Один із харківських комсомольських активістів, будучи одруженим, не дозволяв собі навіть пожартувати з дівчатами, котрі так і вилися біля нього. Він уважав, що комсомольська сім'я повинна бути зразковою і говорив: «Міщани про нас чорт знає яку гидоту розповсюджують: «без черемухи», «собачі весілля». Комсомолец, який корчить із себе Дон-Жуана, допомагає міщанській, антирадянській агітації. І взагалі: хто брудний у побуті, буде брудним і в суспільному житті. Хто бреше дружині, збреше і товаришам, і комсомолу [7]. Але і такі погляди на родинні відносини передбачали первинність політичних цінностей над сімейними.

У середовищі нового чиновництва ідея про первинність інтересів держави над інтересами родини ставала нормою життя. Коли київський міщанин Ф.В. Семерик видав свою дочку за члена Київської міськради, то дуже розраховував на всілякі пільги і матеріальні вигоди. Але зять «нічого в дім не ніс» (мається на увазі крім зарплатні), і навіть коли Ф. Семерик йшов по якійсь справі до зятя – радянського службовця, то змушений був сидіти у черзі, як і всі інші [8, с. 180]. Родинні зв'язки не повинні були впливати на службові справи. Само по собі це, мабуть, і вірно, але в даний період явно виявлялося прагнення держави поставити себе над усе. Таким чином привчали людей до того, що родинні відносини ніщо порівняно з державними інтересами. Навіть деякі матері намагалися довести владі, що партійні справи значать для них більше, ніж рідні діти. Коли одну з таких матерів прийшли заарештовувати (а її чоловік вже знаходився за ґратами), то вона під час чотиригодинного обшуку її квартири невпинно приводила в порядок протокол з'їзду стахановців щетинно-щіточної промисловості, на якому була секретарем за день до арешту. Слідчий НКВД, що керував обшуком, не витримав і сказав: «Ви б краще з дітьми попрощалися!». Які ж можуть бути діти, коли партійне доручення не виконане до кінця? Хоча пізніше ця жінка виправдовувала свій учинок «збентеженням від переляку» [9]. Коли ще так руйнувалися природні відносини між матір'ю і дітьми? Що вже говорити про подружні стосунки. Вони нерідко під ударами держави розпадалися. Ось один із таких випадків. Капітан НКВС Саєнко закохався в «кавежединку» Коханську («кавежединцями» називали людей, які працювали на Китайсько-Східній залізниці (російська абревіатура – КВЖД), а в 1935 р. вони повернулися до СРСР. Бравий капітан одружився. Можливо, прожили б до глибокої старості, але раптом капітан зі своїх джерел дізнався, що «кавежединців» відправлятимуть за ґрати. Що зробив закоханий чоловік? Ні хвилини не гаючись, він сфабрикував справу і «посадив» кохану дружину. У результаті замість неприємностей, які загрожували йому в разі арешту дружини не з його ініціативи, він отримав підвищення по службі [10, с. 116]. Судячи з прізвищ, подружжя мало українське етнічне коріння. Чоловіки, насамперед ті, що займали більш-менш значні посади, потенційно були налаштовані в разі нелояльних до влади дій дружини розірвати з нею стосунки. Промовисте свідчення дає відома балерина М. Плисецька, дитячі та юнацькі роки якої припали саме на тридцять роки: «Виховання мого покоління було таким, немов би ми на фронті, йде війна – свої і вороги, ми воюємо. Той, хто побіжить на бік ворога – зрадник. Кара перебіжчику – помста. Про це волали всі фільми, п'єси, радіопередачі, газети. Коли я запитала свою матір, чому у 34-му – бо ж ми були в Норвегії всією сім'єю – не залишилися з батьком на Заході, вона відповіла мені: – Якби я тільки заїкнулася йому про це, він кинув би мене з дітьми в ту ж хвилину. Міша (*батько М. Плисецької. – Авт.*) ніколи не став би зрадником» [11]. Сім'я повернулася до СРСР, і батько М. Плисецької був страчений.

У доказі своєї відданості владі не відставали і дружини. «Дуже частими були випадки, коли після арешту чоловіка жінка зрікалася його й розлучалася з ним» [12, с. 280]. Можна припустити, що таким чином жінки рятували дітей і себе від переслідувань владою як членів сім'ї «ворога народу». Атмосфера страху пронизувала в тридцять роки все суспільство. Таких сімей, у яких могли впевнено сказати, що їх не зачеплять арешти, практично не було. Це не могло не позначитися на сімейних відносинах. Згадує очевидець Ф. Пігідо: «Досить того, щоб після опівночі спинилося десь недалеко авто, як «безпартійні большевики» в усіх околицьких будинках схоплюються з ліжок і біжать до вікна – поглянути, де саме спинився «чорний ворон». Нервово тичуть у руки схвилюваної, напівсонної дружини течку з грішми і якісь мізерні цінності, як прихований шлюбний перстень або щось подібне. Нервовим, притишеним голосом даються останні поради: «як мене заберуть, то ... не плач, не журись, бережи діток» і т. п. Такі

сцени відбувалися майже в кожній квартирі середнього радянського інтелігента, та й не тільки інтелігента. Усі кола «безпартійних більшовиків» як міського, так і сільського населення платили цю данину ненажерливому «отцю трудящихся» [13]. Слід додати, що данину платили і партійні більшовики. Одна щира комуністка, зрозумівши уже за ґратами, які відносини між людьми приніс новий режим, дуже жалкувала, що на питання свого малолітнього сина, який самий хижий звір, не відповіла, що самий хижий звір – людина і що саме її потрібно найбільш остерігатися [14, с. 77].

Дружин заарештованих звинувачували в тому, що вони, знаючи про антирадянську діяльність своїх чоловіків, не повідомляли про це владу. За таку провину засуджували на вісім років. Але потрібно було не тільки карою, а й «пряником» заохотити жінок доносити на своїх чоловіків. І тут влада діяла рішуче. У серпні 1937 р. вийшов оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова, у якому говорилося: «Арешт не застосовується (до) дружин засуджених, котрі викрили своїх чоловіків і повідомили про них органам влади відомості, що послуговували ґрунтом для розроблення і арешту чоловіків» [15, с. 668]. Наскільки було залякане суспільство, говорить такий випадок. У квітні 1953 р. робітниця однієї з фабрик випадково почула, як її колега говорить, що можна підкупити Верховний суд СРСР. Далі цитата: «Я підійшла до дверей кабінету директора і голосно сказала: «Анісія Василівна, вийдіть сюди! Це було грубим порушенням субординації, у нас зовсім не прийнятним. – «Що ви сказали, Ольга Львівна? – «Те, що ви чуєте. Вийдіть сюди разом із Ганною Петрівною (наш парторг)». Вони вийшли. – «Тільки що Марія Микитівна (Пузікова) сказала, що Верховний суд підкуплений американцями. Я відсиділа за недонесення на чоловіка вісім років і не хочу сидіти ще за Пузікову. В її словах повний склад статті 58 п. 10 – дискредитація радянського суду. Звичайно це карається десятьма роками позбавлення волі. Тут усі ці слова чули і можуть підтвердити. До МДБ я не піду, а ось вам при свідках повідомляю. Ви вже і йдіть до МДБ». Всі закам'яніли. – «Марія Микитівна, як ви могли сказати таку річ?!» – вигукнула Анісія Василівна. – «Ох, я не знаю, не знаю, я не подумала!» – Марія Микитівна заридала і побігла до дому». Коли її чоловік – член обласного комітету партії дізнався, в чому справа, то так побив дружину, що вона чотири дні не виходила на роботу, а на п'ятий прийшла із синцями, які старанно припудрила [9]. І хоча цей факт виходить за хронологічні межі дослідження, але він, беззаперечно, був результатом відносин, що склалися саме в тридцяті роки. Коли у липні 1937 р. було заарештовано чекіста В. Балицького, який до травня 1937 р. очолював НКВС УСРР, то слідом заарештували і його дружину. Слідчий поставив своє запитання так: «Ваш чоловік – Балицький В.А. заарештований і зізнався у своїй злочинній зрадницькій діяльності. Що вам було відомо по суті здійснюваної ним антирадянської роботи? Нещасна хвора жінка не визнавала своєї вини і згодом написала заяву на ім'я слідчого, у якій, зокрема, говорилося: «Г-нин слідчий, ще раз завіряю і клянусь Вам, що я нічого не знаю. Я вже цілком інвалід, жити мені залишилося небагато. Моспрохання прискорити ведення слідства. 16.IX буде два місяця, як я заарештована». Але ніякі прохання на слідчих не подіяли [16, с. 41–42]. Дружина «ворога народу» повинна була «викрити» свого чоловіка. Слідчі ретельно виконували отримані завдання.

Під тавро дружини «ворога народу» іноді потрапляли й жінки, які фактично були незаміжніми. У другій половині тридцятих років в Одесі стався такий випадок. Була заарештована проста портова робітниця Діна як дружина «ворога народу». На слідстві вона пояснила, що вже багато років сама виховує своїх дітей, оскільки її колишній чоловік кинув сім'ю і зник із міста. Вона його не розшукувала. Виявилось, що чоловік в іншому місті зайняв високу посаду, але був заарештований. Ніякі докази, що подружніх відносин уже багато років немає, не допомогли. Жінку запроторили за ґрати. Діти залишилися сиротами. Правда, у даному випадку був один нюанс. Дружина М.І. Бухаріна, яка разом із Діною відбувала покарання, згадувала: «Окрім того, що Діна не була нічиєю дружиною, ні «ворога народу», ні його друга, вона відрізнялася від усіх нас і тим, що була єдиною, кому подобалося в таборі, і цим викликала жалість. Таким убогим було її існування на волі, так заповнене воно було турботами про дітей, про хліб насущний, так тяжка була для неї праця в порту, таким безрадіним усе життя, що в таборі Діна відчувала не ув'язнення, а визволення від життєвих тягарів і радість безтурботних днів». Вона пояснювала це так: «Діти в дитбудинку, по-перше, ситі, ... по-друге, вдягнені, ... по-третє, взуті...» На питання, чи не сумує вона за дітьми і чи не шкодує за свободою, Діна відповідала: «А яка там свобода! З ранку до ночі в порту. Та і дітей я майже не бачила» [17, с. 129–131]. Ця деталь також свідчить про особисті відносини в окремих родинях в Україні в тридцяті роки у результаті втілення в життя більшовицьких планів.

Один із тих мільйонів, які пройшли виховання в дусі відданості новим цінностям, згадує, що коли зустрів симпатичного чоловіка, привітного, розумного, добродушного, але колишнього білогвардійця, то не противився почуттю симпатії. «Однак я був упевнений, що дійсна революційна, соціалістична етика передбачає виходити з «об'єктивної історичної необхідності» і нелицеприємно судити про будь-яку людину, турбуючись насамперед про інтереси держави, партії чи трудового колективу. Вища

необхідність може примусити жорстоко принизити або навіть вбити того, хто тобі особисто приємний або кровно близький... Нас учили, що громадянський і комсомольський обов'язок вимагає зраджувати друзів та рідних, не мати ніяких таємниць від партії» [3].

Академік А.Д. Сахаров, згадуючи тридцять років, говорив, що його батько утаював свої думки від сина щодо суспільного життя. «Я думаю, що поки я не став дорослим, тато боявся, що якщо я буду багато розуміти, то не зможу вжитися у цьому світі. І, можливо, це утаювання своїх думок від сина – дуже типове – найсильніше характеризує жах епохи» [18, с. 19].

Намагаючись урятувати дітей в атмосфері взаємної підозрливості, батьки вчили дітей не виказувати людям відкрито своїх поглядів. Тобто фактично навчали лицемірству в особистих відносинах. У 1930 р. батько відомої в подальшому кіноактриси Т. Окуневської повчав дочку-підлітка: «Не можна бути безпосередньою, щирою, відкритою – тобі нанесуть безліч ран, потрібно себе переробити, замкнутися в собі, не виказувати ніяких думок, почуттів, емоцій, потрібно бути обережною, відчувати небезпеку, не лізти з відкритим забралом у бій...» [19]. Одна з киянок (найімовірніше – вчителька) так характеризувала відносини людей у тридцять років: «День за днем із головою під сокирою. Не маєш права говорити, думай над кожним словом, бійся власної тіні, нікому не вір. Батько рідний, чоловік, коханий, дитя власне – можливий стукач і провокатор» [8, с. 89]. Взаємну недовіру між батьками та дітьми у тридцять років зафіксував і відомий радянський політик П.Ю. Шелест: «Усі один одного остерегалися, не довіряли: батько – сину, син – батькові» [20]. Подібну реальність підтверджує Д. Гойченко: «Це був такий лютий час, що не кожний міг довіряти батькові чи дружині... Доводилося стерегтися, якби не потрапити в число знайомих людини, котра назавтра могла виявитися «ворогом». А таким потенційно можна було передбачати кожного» [21, с. 50].

Таким чином, люди, які з власного досвіду знали обставини сімейного життя тих років, одногласно зафіксували, що утаювання батьками від дітей своїх дійсних думок щодо суспільного життя було типовим явищем. Такі відносини між поколіннями не могли не спотворювати сімейні особисті стосунки, штовхати їх до лицемірства, руйнувати тисячоліттями діючу схему передачі досвіду від старшого до наступного покоління. Збочення у свідомості людей, котрі виростили за таких умов, пояснюються чималою мірою й тим, що відносини в сім'ї не давали змоги передавати вірну інформацію від батьків до дітей. З'явилися особи, котрі вимагали особливо пильно ставитися до членів родини. Прикладом може бути член ВКП(б) П.Т. Николаєнко, яка закликала не вірити рідному батькові, не те що дружині [22]. І хоча М. Хрущов, який добре знав П. Николаєнко, вважав її божевільною [23], тим не менше сам Й. Сталін у 1937 р. підтримав П. Николаєнко, яка, на його думку, викривала сімейність, міщансько-обивательський підхід. Коли в Києві П. Николаєнко була виключена з партії, вождь утрутився особисто: «У Києві від Николаєнко хотіли відмахнутися як від набридливої мухи. Вони посміли виключити її з партії. І тільки втручання Центрального Комітету нашої партії допомогло розплутати цей вузол. І що ж показало розслідування? Воно показало, що правдива була Николаєнко, а не київський міськом партії». Хоча пізніше Сталін змушений був визнати Николаєнко психічно хворою. Але на той час за її доносами було вже знищено 800 осіб [15, с. 198–199]. Однак принципова позиція більшовицького вождя залишалася незмінною. Ще на початку двадцятих років він виказав таку думку: «Якби моя дружина, член партії, вчинила неправильно і її покарали, я не вважав би потрібним втручатися у цю справу» [24, с. 57]. Дочка Сталіна свідчить, що батько повсюди бачив ворогів. На її думку, «це вже було патологією...». Якоюсь рідній дочці сказав цілком серйозно і зі злістю: «У тебе також бувають антирадянські висловлювання» [25, с. 141]. Таке «свідоме» відношення до близьких родичів наслідували і в Україні. Нарком (міністр) соціального забезпечення України в тридцятих роках в одній із бесід із молодим комсомольцем повчав: «Дружба дружбою, а партія нам дорожче всіх друзів... Хто б там не був, хоч брат, хоч сват, хоч мої дорогі дочки, – якщо підуть проти партії, – і знати їх не хочу» [7]. Що партія над усе, вторила за наркомом і шахтарка-комуністка Фрецова з Кривого Рогу. Вона, якщо вірити парторгу шахти «Комунар» І. Онищенко, схвилювано говорила: «Партія для мене дорожче за все» [26].

Однак були і винятки, коли подружні почуття в родині комуністів переважали державні інтереси. У другій половині тридцятих років на Всеукраїнському з'їзді рад у президії сидів О. Стаханов – знаменитий шахтар-рекордсмен. Його знала вся країна. Він постійно кидав погляди на молоденьку блондинку – делегатку з'їзду, котра сиділа в залі. Це була його нова дружина, яка ніяких заслуг перед державою і народом не мала, але стала делегатом з'їзду, який формально був вищим органом влади в Україні. Сталося це так. Стаханов поставив вимогу перед мандатною комісією з'їзду зробити його дружину делегатом. Мандатна комісія покрутилася, порадила, проконсультувалася і вирішила видати дружині знаменитості мандат з дорадчим голосом. Стаханов обурився і наполіг на видачі мандату з вирішальним голосом. Комісія змушена була видати [27, с. 88]. Але подібний факт був усе ж таки винятком. Правилем було в усіх особистих відносинах ставити державні інтереси на перше місце.

І правлячу партію, і державу в тридцять роки уособлював Сталін, він і повинен був стати ближче і рідніше батька-матері і дітей. І така мета досягалася руйнацією вікових сімейних відносин. «Мої хлопчики, – говорила про своїх дітей дружина поета Б. Пастернака, – найбільше люблять Сталіна, а потім уже мене» [28, с. 41]. Любити найближчих родичів більше, ніж Сталіна, вважалося поганим тоном. Заарештований у 1938 р. начальник Управління вищих військових навчальних закладів СРСР комкор (генерал) Червоної армії О.І. Тодорський витримав усі тортури, але не підписав накладницьких протоколів слідства. Йому відбили нирки, довели до стану клінічної смерті. Після лікування до нього приставили нового слідчого. Він звертався до ув'язненого на «ви», не кричав, а вів бесіду, запропонував чай. О. Тодорський розказав доброму слідчому, що спочатку терпів тортури заради Сталіна, партії, а в кінцевому підсумку – заради дочки, яка у разі його «зіння» у злочинах була б репресована. Після чого «добрий» слідчий тихо сказав: «Ось ти і попався, сволота, значить, тобі дочка дорожча Сталіна і партії». Зайшли кати, і слідчий сказав, що вони будуть бити О. Тодорського до смерті, якщо він не підпише протокол зіння [29]. У суспільстві була створена атмосфера взаємної недовіри. Чимало людей намагалися жити замкнуто, контактуючи тільки з близькими, підозріливість, недовіра підточували людські взаємовідносини.

Свій вплив на сімейні стосунки в тридцять роки зробив Голодомор. Про це свідчать чисельні факти. Доречно навести один із них. Лише в Харківській області, судячи з повідомлення ОГПУ, зафіксовано 420 випадків, коли батьки з'їдали померлих від голоду дітей і коли голодуюча сім'я вбивала самого слабкого, частіше дитину, і з'їдала її. Ці дані наводить авторка книги «Червоний голод. Війна Сталіна з Україною» Енн Епплбаум [30]. Цей та інші факти, які є у розпорядженні автора, дають змогу констатувати, що Голодомор суттєво вплинув на сімейні особисті відносини, особливо в українському селі. За умов Голодомору не могла не зменшитися щирість цих відносин, деградувала традиційна українська привітність, закріплювалися брутальність і цинізм. Рівень чесності відносин значно знизився. Злодійство, котре до Голодомору було рідкісним в українському селі, стало звичайним явищем. Колективізація і викликаний нею Голодомор паралізували моральну силу сільської громади, яка була берегинею особистих взаємовідносин селян. Як писав очевидець, «на весну 1933 року село було смертельно паралізоване» [7]. Розбрат, посянний у суспільстві владою, підточував особисті відносини як у селах, так і в містах.

Не можна оминати і того факту, що насіння розбрату потрапляло до підготованого реаліями життя ґрунту. Є чимало фактів, коли сусіди буквально грабували родини, які потрапили під удар влади. Подібне відбувалося не лише в Україні. У 1937 р. в Кемеровській області заарештували місцевого селянина, у якого було восьмеро дітей і вагітна дружина. Селянин був працелюбним, обирався навіть головою місцевої сільради, його дружина була сільською вчителькою. Тобто сім'я була цілком порядна. Але коли після арешту батька родини односельцям сказали: «Це вороги народу, беріть у них що хочете!», то односельці зняли навіть штанці з трирічного хлопчика [31]. Ця подія, без сумніву, загубилася б у безлічі подібних, якби хлопчик не став всесвітньо відомим космонавтом О. Леоновим і не розповів про неї широкому загалу.

Один з українських інтелігентів уважав, що «експерименти більшовиків над людськими душами так спотворили їх, ті душі, що люди втратили образ Божий, і що це є ґрунтом, на якому стали можливі оті явища. Безнастанне руйнування «буржуазної моралі», руйнування віри в Бога, безнастанне маніякально вперте прищиплювання матеріалістичного світосприйняття, вперто-послідовне руйнування родини, зведення поняття родини до чогось набагато нижчого, ніж у тварин... Безнастанне руйнування дитячої любові до своїх батьків, щоденні нацьковування дітей на їхніх батьків, повсякденні вихвалювання «пильності» в піонерів та комсомольців, не спиняючись перед доносами на своїх батьків, ставлення пам'ятників таким павликам морозовим, що у своїй «преданності» советській владі віддають на страту своїх батьків – «ворогів народу»... [12, с. 63].

Хоча для уточнення потрібно відзначити, що подібні методи не були винаходом більшовиків. Ще свята інквізиція, котра спалила на вогнищах і замучила тисячі людей, оголошувала дітей і внуків цих людей «безчесними», однак робила винятки для тих, хто доніс на своїх батьків. Вони не вважалися безчесними [32, с. 100].

Родинні стосунки проявлялися найбільше у сімейному гнізді. У місті це була, як правило, «комуналка». Ось як описує київську «комуналку» У. Самчук: «Убиральня і ванна були для всіх спільні, так само і кухня. Кожна господиня мала свій кутик, свій столик, свій примус. Там пахло міцно нафтою, було багато шуму...» [33, с. 31]. Що стосується міжособових відносин, то в київській «комуналці», де проживала творча інтелігенція, «жили між собою приязно. Вставали раненько, заводили примуси, пили чай, одягалися і зникали. А приходили вечором – розходилися по своїх жилплощах, намагалися рідше зустрічатися, говорити стиснено і навіть сварилися півголосом. Коли у кімнаті режисера К. щось

грюкотіло, всі знали, що проходить шквал чергового подружнього ударення на ґрунті ревнощів, але це було за стіною і ніхто до того не думав втручатися. Тим більше що сварилися вони без слів, на мигах, пошепки» [33, с. 31]. Атмосфера страху породжувала закритість, підозріливість внутрішньосімейних відносин, недовіру до оточуючих.

Таким чином, родинні відносини, які є основою відносин у суспільстві і певною мірою взірцем для всіх людських відносин, під тиском влади зазнали значних трансформацій. Влада вважала: суспільство ділиться на «своїх» і «ворогів», і цей розділ може проходити і через сім'ю. Головний критерій визначення «своїх» – відданість владі, її очільникам. Відноситися до «ворога», навіть якщо він близький родич, потрібно було як до лютого недруга. Була розгорнута кампанія, мета якої – нав'язати членам сім'ї уяву, що родинні цінності ніщо порівняно з інтересами влади. Складовою частиною даної кампанії стали масові політичні репресії. Без тотального залякування навряд чи кампанія мала б успіх. Під тиском пропаганди і жаху репресій діти заради політичних інтересів держави зраджували батьків, а батьки дітей, дружини відмовлялися від чоловіків, а чоловіки від дружин. Є свідчення, що дехто робив це, будучи впевненим, що такі дії влади є необхідними для побудови «світлого майбутнього». Можна констатувати, що відхилення від норм людських стосунків, що віками формувалися в суспільстві, у частини людей стали правилом. Подібний стан відносин не міг не вплинути на внутрішньосімейні особисті стосунки: вони викривлялися, ставали нещирими, лицемірними. Не можна сказати, що це явище охопило абсолютно всі родини, але ті, члени яких боялися потрапити під підозру у нелояльності до влади або ж беззастережно вірили владній пропаганді, були спотворені нещирими відносинами, і таких родин було дуже багато.

Література:

1. Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с. ; *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938)*, 2013 / С.В. Кульчицький, В.Ю. Васильєв, Г.Г. Єфіменко та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019) ; Кульчицький С. Голодомор – 1933: міфи та реальність. *Дзеркало тижня*. 16 лютого 2018. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/golodomor-1933-mifi-i-realnist-269547_.html (дата звернення: 11.06.2022) ; Гула С. Взаємовідносини радянських органів держбезпеки з місцевими управлінськими структурами на Поділлі (кінець 1920-х – 1930 рр.) *Емінак*. 2018. № 4(2). URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_4\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_4(2)_7) (дата звернення 18.06.2022) ; Ryabchenko O., Young People Mobilizing for Participation in Communist Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 15.01.2020) та ін.
2. Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. URL: <http://history.org.ua/LibegUA/5-87322-726-8/5-87322-726-8.pdf> (дата звернення: 08.02.2022).
3. Копелев Л. Хранить вечно. URL: https://royallib.com/book/kopelev_lev/hranit_vechno.html (дата звернення: 08.12.2019).
4. Новодворская В. Над пропастью во лжи. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=68336> (дата звернення: 21.04.2022).
5. Сосюра В. Третья Рота. Київ, 2010. 352 с.
6. Булгакова Е.С., Ляндрес С.А. Воспоминания о Михаиле Булгакове. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=583945> (дата звернення: 12.04.2022).
7. Копелев Л. И сотворил себе кумира. URL: https://royallib.com/book/kopelev_lev/i_sotvoril_sebe_kumira.html (дата звернення: 10.11.2021).
8. Кузнецов А. Бабий Яр. Москва : Посев, 1973. 584 с.
9. Адамова-Слиозберг О. Путь. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=27442> (дата звернення: 22.04.2022).
10. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. *Малое собрание сочинений*. Т. 5. Москва : ИНКОМ НВ, 1991. 431 с.
11. Плисецкая М. Я. Майя Плисецкая. URL: https://royallib.com/book/plisetskaya_maуya/ya_maуya_plisetskaya.html (дата звернення: 30.04.2022).
12. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон : Альбертський університет, 1985. 417 с.
13. Пігідо Ф. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. URL: https://royallib.com/book/r%D1%96g%D1%96do_fed%D1%96r/velika_vtchiznyana_vyna_sporadi_ta_rozdumi_ochividtsya.html (дата звернення: 20.04.2022).
14. Гинзбург Е. Крутой маршрут. Москва : Советский писатель, 1990. 608 с.
15. Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с.
16. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
17. Бухарина А. Незабываемое. *Знамя*. 1988. № 10. С. 126–165.
18. Сахаров А. Воспоминания. *Знамя*. 1990. № 10. С. 3–64.
19. Окуневская Т. Татьяна день. URL: https://royallib.com/book/okunevskaya_tatyana/tatyanin_den.html (дата звернення: 2.05.2022).
20. Шелест П. ... Да не судимы будете. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=54936&p=1 (дата звернення: 10.05.2022).

21. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 402 с.
22. Стенограмма XIII съезда КП(б)У / Центральный державный архив громадських об'єднань України. Ф.1. Оп.1. Спр. 491. Арк. 57.
23. Хрущев Н. Воспоминания (книга 1). URL: http://history.org.ua/LiberUA/VLV_1999/VLV_1999.pdf (дата звернення: 10.04.2022).
24. Колесник А. Мифы и правда о семье Сталина. Харьков : Простор, 1990. 174 с.
25. Аллилуева С. Двадцать писем к другу. Київ : Молодь, 1991. 176 с.
26. Онищенко І. – парторг шахти «Комунар» *Комуніст*. 1937. № 3. 4 січня.
27. Авдеенко А. Отлучение. *Знамя*. 1989. № 4.
28. Мандельштам Н. Воспоминания. Москва : Книга, 1989. 480 с.
29. Чирков Ю. А было все так... URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=170211> (дата звернення: 25.05.2022).
30. Війна Сталіна з Україною. *День*. 2017. 25 вересня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/top-net/viyna-stalina-z-ukrayinoyu-gos> (дата звернення: 15.06.2022).
31. Интервью с А. Леоновым. *Бульвар Гордона*. 2016. № 11.15 березня.
32. Сафронова Н.Н. Виктор Гюго. Москва : Просвещение, 1989. 176 с.
33. Самчук У. На коні вороному. Вінніпег : Волинь, 1990. 360 с.